

Донецький державний університет

На правах рукопису

Горенко Леся Михайлівна

**Еволюція поміщицьких господарств
Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст.
(на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових)**

Спеціальність: 07.00.01 — Історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Донецьк — 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українознавства та історії
Черкаського інженерно-технологічного інституту

Науковий керівник – доктор історичних наук,
професор Бушин М.І.

Офіційні опоненти – доктор історичних наук,
професор Морозов А.Г.
– кандидат історичних наук,
доцент Темірова Н.Р.

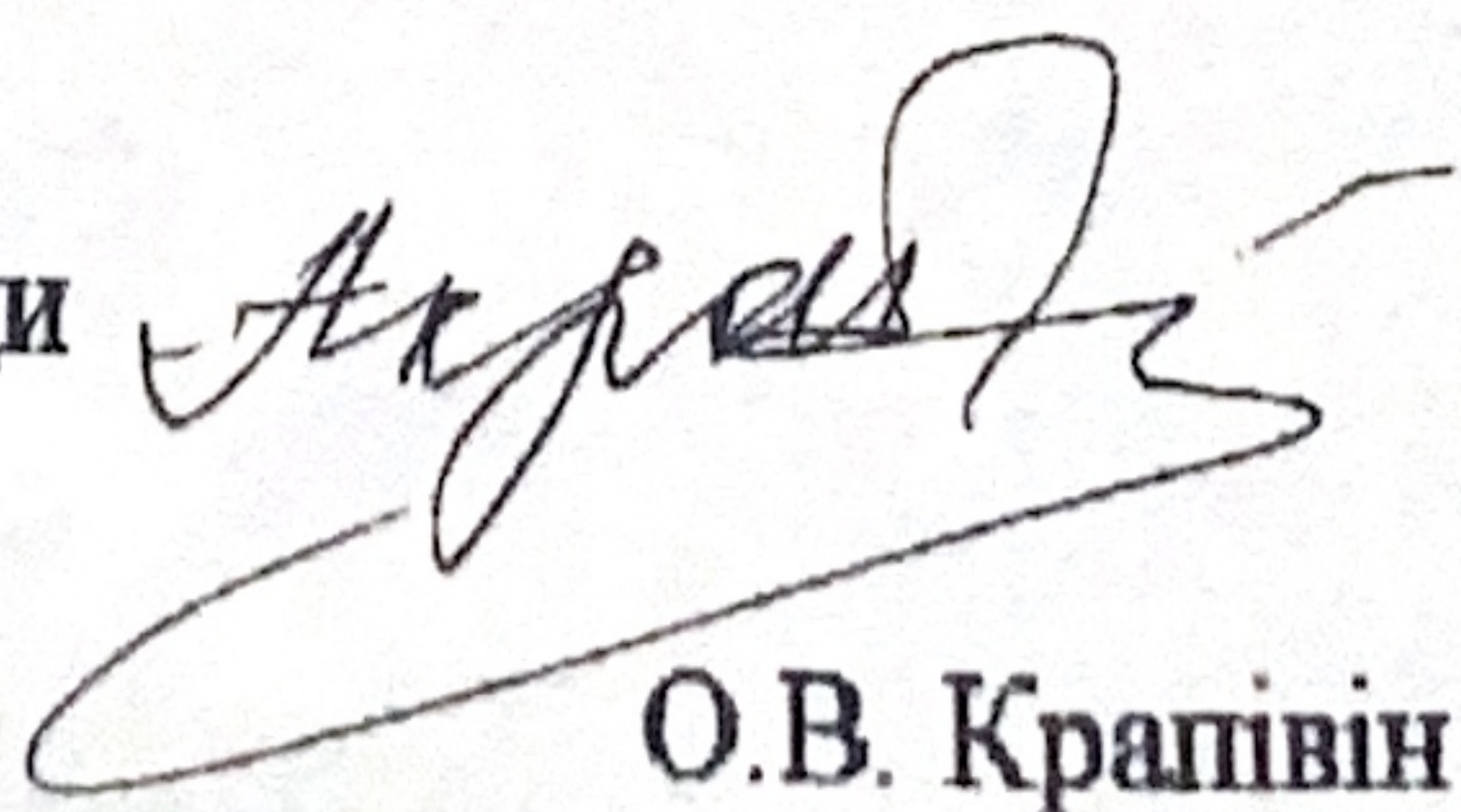
Провідна установа – Уманська сільськогосподарська академія
(м. Умань, Черкаська область).

Захист відбудеться «   »   1997 р. о
годині на засіданні спеціалізованої ради К.06.06.01 по присудженню
наукового ступення кандидата історичних наук в Донецькому
державному університеті (340055, м. Донецьк, вул. Університетська
24, ауд. 309).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Донецького
державного університету (вул. Університетська, 24).

Автореферат розіслано «   »   1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

О.В. Крапівін

Актуальність теми. Зростаючий інтерес до історичного досвіду з соціально-економічної проблематики пояснюється тим, що деякі явища і процеси, що відбувалися в ХІХ — початку ХХ ст., потребують повного переосмислення, нових оцінок.

Одним з таких об'єктів є історія економічних відносин поміщицьких землеволодінь Правобережної України. Домінуюче становище в економіці Російської імперії займало сільське господарство. Право власності на землю мали поміщики та держава. Головними виробниками сільськогосподарської продукції в першій половині ХІХ ст. були поміщицькі господарства.

Розглядаючи еволюцію поміщицького землеволодіння Правобережної України в першій половині ХІХ ст., треба враховувати, що це був період кризи та розкладу феодально-кріпосницької системи, розвитку нового, капіталістичного способу виробництва. Поземельні відносини загострилися. У власності поміщиків зосереджувалося близько 90% всієї землі. Водночас йшов процес формування великопомісних господарств та диференціації дворянського класу. Зростання товарообміну поміщицьких господарств вело до розвитку в них товарно-грошових відносин, до розкладу натуральних устоїв господарств. Все це вимагало зміни способу виробництва. Реформа 1861 р. відкрила шлях до розвитку капіталістичних відносин. Власники маєтків змушені були перебудовувати своє господарство, вдосконалюючи його, щоб не втратити свої маєтки.

Обрання даної проблеми пояснюється ще й тим, що від рівня прибутковості поміщицького виробництва залежав значною мірою соціально-економічний стан регіону.

Отже, актуальність теми дисертації полягає в необхідності дослідження ролі поміщицького господарства в системі аграрної економіки, об'єктивного вивчення негативних та позитивних явищ еволюції дворянського землеволодіння. Адже поміщицькі господарства мали певний позитивний вплив на розвиток аграрного сектора. Недостатня розробка регіональних соціально-економічних проблем вимагає також з'ясування особливостей цього краю, вивчення співвідношення між регіональними процесами і загальнодержавними, зокрема в питанні еволюції дворянських маєтків.

Практичний аспект актуальності проблеми полягає у використанні досвіду минулого в сучасній Україні. Зараз йде інтенсивний процес переведення аграрного сектора на ринкові відносини. На цьому шляху постають серйозні труднощі, серед яких і протидія адміністративно-командної системи. Саме тому корисним буде вивчення як негативного досвіду штучної підтримки самодержавством економічно нежиттєздатних господарств, так і позитивного — організації підприємницького типу господарств. Це має принципове значення в майбутній долі українського села.

Стан наукової розробки теми. У вітчизняній історіографії дорядянського періоду приділялась недостатня увага історії поміщицького господарства Правобережної України в другій половині XVIII - початку XX ст., перші роботи були написані економістами.

Праці Воейкова Д., Загоскіна В.¹ та Осадчого Т.² містили в собі великий фактичний матеріал про розподіл сільськогосподарських угідь між власниками, кількість дворянських господарств у краї в 60-80-ті рр. XIX ст., співвідношення великих, середніх та дрібних маєтків, головні галузі виробництва в поміщицьких господарствах. Але вони не ставили за мету вивчення питань організації господарств, орендних відносин, традицій, застав, законодавчого регулювання поземельних відносин між поміщиками та іншими сільськогосподарськими виробниками.

Ряд праць присвячено окремим питанням соціально-економічної історії Росії, в контексті яких розглядалися лише деякі питання економічних відносин в поміщицьких маєтках³.

¹ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. - СПб., 1867. - 146 с.

² Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. - К., 1899. - 132 с.

³ Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Сб. ст. - СПб., 1897. - 532 с.; Аренда. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. - СПб., 1903. - 139 с.; Егунова А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. - М., 1855. - 83 с.

Погляди вчених кінця XIX ст. щодо становища поміщицького землеволодіння були різними. Так, Бар Ф., Косинський М.,

Слонимський Л., Антонович А.¹ вихід з кризи бачили в наданні урядом дворянству певних привілеїв. Тернер Ф., Ільїн В.² називали головною причиною кризи реформу 1861 р. На їх думку, реформа лише підірвала натуральне господарство, замкнутість дворянського маєтку, владу поміщиків над селянами. Для нормалізації становища вони пропонували широке використання кредитів, розширення права викупу родових маєтків. Інші вчені: Лященко П., Святловський В.³ - вважали процес зuboжіння поміщиків закономірним, негативно ставились до заходів Російського уряду по штучній підтримці поміщицьких господарств. Серед причин занепаду поміщицьких господарств вони називали аграрну кризу кінця XIX ст., а також вплив революційних подій початку XX ст. Внутрішні причини (відживання дворянства як класу) залишились поза їх розглядом.

Праці Похилевича Л. та Фундуклея І.⁴ містять значний статистичний матеріал про поземельні відносини в Київській губернії першої половини XIX ст. Вони мають описовий характер. На жаль, в цих працях відсутні характеристики конкретних поміщицьких маєтків.

¹ Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. - М., 1898. - 88 с.; Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. - СПб., 1903. - 44 с.; Косинский М.А. К аграрному вопросу. - Одесса, 1906. - 94 с.; Слонимский Л. Экономические заметки // Вестник Европы. - Т.4. - 1897, № 5. - С. 318-333.

² Тернер Ф. Дворянство и землевладение // Вестник Европы. - Т.4. - 1905, № 8. - С. 470-497; Ильин В. Вытеснение барщинного хозяйства капитализмом в современном русском земледелии // Начало. - 1899, № 3. - С. 96-117.

³ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. - Т.1. - СПб., 1908. - 448 с.; Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. - СПб., 1907. - 102 с.

⁴ Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. - К.: тип. Киевопечерской лавры, 1864. - 764 с.; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х тт. - СПб.: тип. Министерство внутренних дел, 1852. - Т. 1. - 550 с.; т. 2. - 534 с.; т. 3. - 572 с.

У роботі Порша М.¹ міститься загальний статистичний матеріал з цієї теми періоду 1877-1905 рр. Здобутком роботи є порівняльні характеристики розмірів володінь, обсягів мобілізації земельної власності дворян Правобережної та Лівобережної України.

Праці Струве П., Плансона А.² аналізують прогресивні риси виробничої діяльності поміщицьких господарств: раціональний обробіток угідь, організацію цукрового виробництва в маєтках, застосування найманої праці тощо.

Окремий напрямок в науковій літературі становили праці Леніна В.³ Їх метою було обґрунтування більшовицької програми. Головна увага в них приділялась проблемам чисельності поміщицького класу, розмірам їх володінь, співвідношенням відробіткової та капіталістичної систем. Проблеми організації поміщицьких господарств, їх еволюції та виробництва зовсім не знайшли свого відображення в працях.

Таким чином, в історіографії дорадянської доби не було єдиного погляду на роль поміщицького господарства в аграрній політиці. Позитивним було використання в них значної кількості статистичного матеріалу. Більшість робіт мала описовий характер. Недослідженими залишились досить важливі питання: історія походження земельних володінь найбагатших поміщиків, еволюція їх господарств за тривалий період, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем, мобілізація земельної власності дворян, застава землі в банках, банкрутство маєтків, особливості розвитку поміщицьких землеволодінь на Правобережній Україні. Жодна з цих праць не давала комплексного аналізу розвитку поміщицьких господарств. Дослідження цієї теми радянськими істориками теж мало свої особливості. Оцінки будь-якого історичного явища давались з точки зору пролетарського підходу і підпорядковувались основній меті пануючої ідеології. Становище

¹ Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. - К., 1907. - 34 с.

² Струве П. Крепостное хозяйство. - СПб., 1913. - 160 с.; Плансон А. Несколько слов о земледелии в России. - Смоленск, 1865. - 48 с.

³ Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - ПЗТ. - Т.3. - С. 1-576; Суть аграрного питання в Росії. - ПЗТ. - Т.21. - С. 291-295.

поміщицьких господарств розглядалося лише в ракурсі становища селянства в приватних та державних маєтках. В цілому проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури. Так, Слабченко М. та Ястребов Ф.¹ аналізували поміщицьке господарство в загальному контексті аграрної проблеми Росії: констатували наявність криз в сільському господарстві, зубожіння дворянських маєтків упродовж XIX ст.

Певної уваги заслуговує робота Степанишиної О. "Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках"². Значення її полягає в тому, що вчена на конкретному прикладі показала еволюцію маєтку в дореформений період.

Але для більшості перших наукових робіт радянської доби характерним було посилення ідеологічного нахилу в бік негативізації поміщицького класу.

В кінці 50-х - початку 60-х рр. відбулося відновлення у вивченні питань еволюції дворянського землеволодіння. У роботах Мінарик Л.³ дана оцінка розвитку капіталізму в дворянських маєтках, розглянуто походження 155 найбільших з них. У працях Гуржія І., Теплицького В. та Барабой А.⁴ введено в

¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - К.: Держвидав, 1925. - Т.1. - 320 с.; Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине. - К., 1936. - 133 с.

² Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. - Т.3. - К., 1930. - С. 117-232.

³ Мінарик Л.П. Об уровне развития капиталистического землевладения в крупном помещичьем хозяйстве Европейской России конца XIX - начала XX в. // в кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Кишинёв, 1966. - С. 615-626; Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX - XX вв. - М.: Наука, 1971. - 144с.

⁴ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIXст. - К.: Наукова думка, 1954. - 448 с.; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90 рр. XIX ст.). - К.: АН УРСР, 1959. - 308 с.; Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963. - С. 321-330.

обіг нові архівні документи, дано аналіз кризи феодалізму в сільському господарстві, досліджено становище казенних та поміщицьких селян всіх губерній України.

Серед наукових робіт кінця 60-х та 70-х рр. слід відзначити праці Анфімова А.¹, де вперше зроблено комплексний аналіз широкого кола питань. А саме: землекористування та системи організації поміщицьких господарств, торгівельно-промислова діяльність маєтків, використання кредитів тощо. В монографіях та статтях Анфімова А. є дослідження окремих регіонів. Крім того, вченим було введено велику кількість архівних матеріалів в науковий обіг. Однак недостатнє висвітлення регіональних особливостей не дає можливості створити повну картину еволюції поміщицьких господарств.

У праці Теличук П. та статтях Проскурякової Н.² міститься загальна характеристика аграрних умов на Правобережній Україні в кінці XIX - початку XX ст. В центрі уваги — питання зміни систем господарювання.

Корелін А.³, комплексно вивчаючи історію російського дворянства, особливу увагу приділив дослідженню організації та функціонування кредитної системи в Росії, зокрема, забезпеченню кредитами поміщицьких господарств.

Ряд праць досліджує також проблеми виробничої діяльності маєтків, а саме, цукрової галузі⁴.

¹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX вв.). - М.: Наука, 1969. - 395 с.; Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 - февраль 1917). - М., 1962; Земельная аренда в России в начале XX в. - М.: Соцэкгиз, 1961. - 384 с.; Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец XIX - начало XX вв.). - М.: Наука, 1966. - 30 с.

² Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К.: вид-во Київського університету, 1973. - 190 с.; Проскурякова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX - начале XX вв.// История СССР. - 1973, № 3. - С. 55-75.

³ Корелин А.П. Дворянство дореформенной России 1861-1904 гг. - М.: Наука, 1979. - 304 с.; Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начале XX вв. - М.: Наука, 1988. - 262 с.

⁴ Тихонов Б.В. Развитие свеклосахарной промышленности во второй половине 40-х и в 50-е гг. XIX в.// Исторические записки АН СССР. - № 62. - М., 1958. - С. 126-169; Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII-XIX вв. Избранные труды. - М.: Наука, 1973. - 304 с.

Отже, слід констатувати, що вчені дослідили широке коло питань, але окремі напрямки розвитку поміщицького господарства Правобережної України лишилися поза їх увагою. Деякі їх висновки потребують уточнень і більш об'єктивних оцінок. Мається на увазі дослідження питань організації та характеру землеволодіння, орендних відносин, виробничої та комерційної діяльності маєтків, рівня рентабельності, місця поміщицького господарства в аграрному секторі. Майже відсутні регіональні дослідження еволюції окремих поміщицьких маєтків.

Мета дослідження в тому, щоб на основі вивчення нововиявлених архівних матеріалів, опублікованої статистики, наукових праць, по-перше, відтворити процес еволюції дворянських землеволодінь Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. та визначити її особливості на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових; по-друге, з'ясувати вплив виробничої діяльності поміщицького господарства на загальний розвиток економіки краю.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- простежити процес становлення та еволюцію дворянського землеволодіння на прикладі маєтку Давидових;
- вивчити організацію поміщицького господарства;
- дослідити на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових причини банкрутства господарств, діяльність держави по підтримці нежиттєздатних маєтків;
- розглянути матеріально-технічну забезпеченість маєтку Давидових;
- дослідити різні галузі виробничої діяльності поміщицького господарства;
- визначити рівень прибутковості та рентабельності маєтку;

Предметом дослідження є динаміка та еволюція поміщицького господарства Правобережної України упродовж XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження виступає поміщицьке господарство в системі суспільно-виробничих відносин.

Поставлені завдання автор робить спробу дослідити на матеріалах Кам'янського землеволодіння поміщиків Давидових (Чигиринський повіт Київської губернії). Вибір за основу маєтку Давидових пов'язаний з деякими особливостями в історичному розвитку регіону. Після включення в 1793 р. Правобережної України до складу Російської імперії в краї відбулися динамічні зміни в господарстві. Почалося поступове проникнення на Правобережжя України російських поміщиків, які у вигляді імперських пожалувань та шляхом купівлі отримали значні земельні володіння у власність. Цей акт повністю відповідав політиці уряду Росії щодо остаточного закріплення своїх позицій в даному регіоні.

За більш ніж сто років свого функціонування маєток поміщиків Давидових перетворився з великого по кількості землі володіння (К.М. Давидова отримала в спадщину від рідного дядька князя Г.О. Потьомкіна Кам'янський маєток, що складався з п'ятнадцяти населених пунктів) в середнє (в 20-70-ті рр. ХІХ ст. Давидовим належало лише три населених пункти), а потім — знову у велике землеволодіння (особливо інтенсивне розширення угідь в маєтку відбулося на початку ХХ ст.). Зрозуміло, що зміни в кількісному складі володіння відповідали тому чи іншому рівню потужності виробництва та формуванню прибутковості господарства. Маєток поміщиків Давидових протягом більшої половини періоду свого функціонування належав до середніх поміщицьких господарств. На шляху свого розвитку воно зазнавало банкрутства, переживало періоди, коли виробництво набувало підприємницьких рис. Отже, це господарство було типовим зразком розвитку середніх поміщицьких маєтків Правобережної України.

Хронологічні рамки дослідження. Робота охоплює період від включення Правобережної України до складу Російської імперії в 1793 р. до трагічних 1917-1918 рр. Автор розглядає окремо кожен з періодів (поділ є скасування кріпосного права в Росії в 1861 р.), визнаючи в них особливості економічної системи господарства.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на прикладі розвитку конкретного маєтку вивчаються загальні тенденції еволюції середніх поміщицьких господарств Правобережної

України. Вперше досліджено історію маєтку Давидових у контексті еволюції народного господарства Правобережної України. Вагоме місце в роботі займає ретельне вивчення економічних звітів маєтку, що цілісно характеризують господарську діяльність землеволодіння. Новим в дослідженні є також висвітлення окремих аспектів благодійницької діяльності поміщиків. Також в роботі введено в науковий обіг велику кількість документальних матеріалів.

На захист виносяться такі положення:

- спосіб виробництва поміщицького господарства в першій половині XIX ст. залишався незмінним, більша частина прибутку маєтків йшла на невиробничі потреби, тому характерним для багатьох господарств була їх збитковість;
- відсутність підприємництва, організаційна та агротехнічна невідповідність більшості поміщицьких господарств призвела до зростання в них кризових явищ. Як наслідок - земля з селянами в першій половині XIX ст. стала одним з основних джерел нагромадження капіталу, перетворюючись дедалі більше на товар;
- перебудова частини маєтків у пореформенний період на нові способи господарювання вела до зміцнення їх матеріально-технічної бази та до інтенсифікації виробництва;
- виробнича діяльність поміщицьких господарств підприємницького типу Правобережної України в пореформенний період зазнавала економічної переорієнтації з аграрного на аграрно-промисловий напрямок;
- в умовах розвитку буржуазних відносин формувалося високорозвинуте господарство підприємницького типу, яскравим прикладом якого був маєток Давидових.

Методологічною основою даного дослідження є загальні науково-дослідницькі принципи об'єктивності, історичності, всебічності, логічності, які дозволяють найбільш адекватно відображати процеси історичної реальності.

Методи дослідження: проблемно-хронологічний, аналізу й синтезу, порівняльно-історичний.

Джерельна база дисертаційного дослідження. Серед джерел слід виділити кілька груп: законодавчі акти, документи державних установ, соціально-економічна статистика, архівні документи маєтків, періодична преса, мемуари. Законодавчі акти та документи державних установ дають можливість дослідити питання законодавчого регулювання поземельних відносин, місце поміщицького господарства в аграрному секторі.

Соціально-економічна статистика - це матеріали різних урядових комісій, які містять узагальнені дані про аграрні відносини. Саме тому в дисертаційній роботі використано ряд статистичних праць¹, але загальним недоліком їх є несистематичність, уривчастість.

Важливе значення для дослідження регіональних особливостей еволюції поміщицьких господарств мають описи окремих маєтків².

Автором в роботі використана значна кількість архівного матеріалу. Дослідником вивчалися фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф.442, 484, 486, 487, 533, 575, 730), Державного архіву Черкаської області (Ф. 315, 420, 661, 712, 754, 817, 823). Також використано матеріал з фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербург та архіву Черкаського обласного краєзнавчого музею. В них містяться документи про підтвердження прав Давидових на володіння, інтабулярні відомості, документи про заставу землі та ревізьких душ, накладання заборони на маєток, встановлення опік, купчі, дані про роботу заводів господарства тощо.

¹ Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838-1863 гг.). - К., 1864. - 254 с.; Материалы по аграрно-экономическим исследованиям Юго-Западного края. - Гайсин, 1909. - 43 с.; Главнейшие данные поземельной статистики по обследованиям 1887 г. - СПб., 1895. - Вып. 16. - 24 с.; О частном землевладении в Киевской губернии. - К., 1910; Торговля и промышленность Европейской России по районам. - Юго-Западная земледельческая и промышленная полоса. - Вып. X. - СПб., 1912. - 64 с.; Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. - СПб., 1875. - С. 27-72; Статистика землевладения 1905 г. Киевская губерния. - Вып. 43. - СПб., 1907. - 61 с.

² Мошигородищенское имение Е.А.Балашовой Киевской губернии, Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. - К., 1896. - 576 с.; Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Александровича, Алексея, Андрея и Григория Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки. - К., 1913. - 197 с.; Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. - Вып. 2. - СПб., 1897, 1901. - 546 с.

Прикладне значення роботи полягає в тому, що її матеріал можна використовувати у наукових працях узагальнюючого характеру з аграрної історії України, для підготовки курсу лекцій, курсових та дипломних робіт, а також в спецкурсі.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (м. Умань, вересень 1996 р.). Дисертація розглядалась на кафедрі українознавства та історії Черкаського інженерно-технологічного інституту та на кафедрі історії України Донецького державного університету. З теми дисертації автором опубліковано 1 монографію у співавторстві та 2 статті загальним обсягом 4,5 друкованих аркушів.

Структура і основний зміст дослідження підпорядковані меті і завданням дисертації, яка складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел.

У вступі висвітлені актуальність, мета, новизна, ступінь вивчення проблеми, джерельна база дисертаційного дослідження, а також завдання роботи та питання, що виносяться на захист.

У першому розділі - "Загальна характеристика умов розвитку поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні в кінці XVIII - першій половині XIX ст." - простежується процес формування російських дворянських маєтків в даному районі після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 р. Кінець XVIII - перша половина XIX ст. характеризувався своєрідним становищем в галузі законодавчого регулювання поземельних відносин. До 1840 р. у цій сфері діяли польські закони, але царський уряд видавав і свої закони. Процес формування російських дворянських маєтків відображено на прикладі Кам'янського маєтку Давидових. Наявність у поміщиків значних земельних угідь в регіоні дала можливість дворянам розраховуватись із значними боргами. Тому певна увага в розділі приділяється проблемі заборгованості маєтків та заходам держави по її скороченню (накладення заборони, введення адміністративного та опікунського управління в маєтку). На матеріалах маєтку Давидових проаналізовано причини зростаючої заборгованості землеволодіння. Земля з селянами вже тоді стала одним із основних джерел нагромадження капіталу, перетворюючись дедалі більше на товар. А

це негативно впливало на розвиток аграрного сектора краю. З іншого боку, держава юридично підтримувала нежиттєздатні поміщицькі господарства.

У другому розділі - "Економічний стан та еволюція Кам'янського господарства Давидових в першій половині XIX ст." - досліджуються особливості характеру землеволодіння Давидових, причини його зменшення.

Умовно встановлюється тип землеволодіння поміщиків Давидових — середнє. Дослідження статистичних матеріалів про склад дворянських маєтків та даних про втрату частини земельної власності Кам'янським маєтком привело до висновку про скорочення поміщицького землеволодіння та наявність процесу здрібнення дворянських маєтків, головним чином, середніх.

В розділі автором проаналізовано ступінь використання земельних угідь поміщицьким господарством, що має значення у визначенні ролі маєтку. В роздрібнених та обтяжених боргами маєтках землекористування не відповідало розмірам землеволодіння, що було наслідком зубожіння господарства.

Дослідження внутрішньої організації поміщицьких економік дало можливість встановити їх залежність від характеру господарства.

Проаналізовано виробничу діяльність маєтку Давидових, з'ясовані статті прибутку та витрат. Основною галуззю в господарстві було землеробство. Дослідження врожайності зернових в маєтку дали можливість встановити прибуток галузі.

Промислове виробництво маєтку (за винятком винокурень та цукроварень) розвивалось повільно і забезпечувало лише власні потреби. В розділі детально досліджено розвиток винокурної та цукрової промисловості, проаналізовані різні періоди їх функціонування в господарстві та рівень їх продуктивності.

Простежено механізм створення прибутку господарства Давидових та його використання.

У третьому розділі - "Аграрні умови розвитку поміщицьких маєтків регіону 1861-1917 рр." - висвітлено вплив реформи 1861 р. на розвиток дворянських господарств. Скасування кріпосного права зумовило процес переорієнтації поміщицьких господарств, в результаті чого змінювався не лише склад земельних

володінь, але й форми господарювання. Організація поміщицьких маєтків, як великих так і малих, була розрахована на сусідство з чисельними малоземельними господарствами, на співпрацю з ними.

У розділі висвітлено питання розподілу приватного землеволодіння за його розмірами та способами використання землі, що з'ясовує, наскільки прибутковим було вирощування зернових культур та цукрової буряки.

Досліджено проблему заборгованості маєтків, основні причини цього, розглянуто дії держави по стабілізації становища таких землеволодінь, зокрема, роль іпотечного кредиту. Вивчення матеріалів Кам'янського маєтку Давидових дає можливість детально дослідити ступінь обтяження його боргами, що допомагало встановити, яку частину валового прибутку власники маєтку змушені були витратити на покриття боргів.

В розділі досліджено основні аспекти мобілізації поміщицької земельної власності на матеріалах маєтку Давидових. В даному господарстві вона характеризувалася процесом нерозподілу землі серед наступного покоління Давидових, яка виділялась згодом в окремі господарства. Лише незначна частина була продана.

У четвертому розділі - "Економічне становище та тенденції розвитку Кам'янського господарства Давидових в пореформений період (1861-1917 рр.)" на конкретному фактичному матеріалі розкрито стан матеріально - технічної забезпеченості маєтку.

Детально розглянуто характер та організацію Кам'янського землеволодіння на початку ХХ ст. Вивчено питання про структуру та способи управління господарством.

На прикладі поступового, але значного розширення маєтку Давидових, простежено процес концентрації приватної землі в руках великих землевласників, і процес роздрібнення - в дрібнопоміщицьких господарствах.

Проаналізовано розподіл маєтків регіону за способом ведення господарства, участь Кам'янського господарства в орендних відносинах. Розглянуто основні аспекти забезпечення маєтку робочою силою, шляхи вирішення цієї проблеми Давидовими.

Виявлено рівень застосування агротехніки, вплив вдосконалених систем землеробства на зростання продуктивності господарства.

Досліджено основні аспекти виробництва в умовах ринкової економіки. А саме: механізм господарювання, вплив ринкової кон'юнктури на розміри прибутку в маєтку, формування та рівень прибутковості, що визначає рентабельність господарства.

Досліджено напрямки виробничої діяльності Кам'янського маєтку: землеробства, промислових закладів, зокрема, динаміку розвитку цукрозаводу. Визначено рівень продуктивності господарства. Розглянуто основні шляхи реалізації виробленої продукції в маєтку. Проаналізовано статті, що складали прибуток та видаток.

Підраховано рентабельність маєтку Давидових у кінці XIX - початку XX ст., що визначило причетність його до рівня господарства вище середнього типу.

У висновках сформульовано основні положення теми. Характерною рисою періоду розкладу кріпосних відносин була величезна заборгованість поміщиків. Головною причиною цього була нездатність вести раціональне господарство (відсутність підприємництва, організаційна та агротехнічна невідповідність) та сама природа дворянського класу (паразитичний спосіб життя). Землевласники заставляли землю в банках. Це був спосіб одержання прибутків з отриманої позики, розмір яких залежав від цінності землі.

Більша частина цих прибутків вилучалася з аграрного сектору і витрачалась непродуктивно. Цей спосіб фактично сприяв втраті поміщиками землі. Земля з селянами перетворювалась дедалі більше на товар.

Якщо господарство було збитковим, поміщики вдавалися до продажу землі. Продаж був найрадикальнішим шляхом до вирішення долі поміщицької землі, єдиним безболісним способом перерозподілу дворянської землі на користь інших поміщиків.

В цілому, дослідження розвитку господарства поміщиків Давидових показало, що маєток час від часу перебував на краю банкрутства (одна з причин - заборгованість поміщиків). Тому отримання хоч і незначного прибутку від галузей виробництва

йшло не на поповнення оборотного капіталу, а на невиробничі потреби, головним чином, на виплату боргів.

Стан матеріально-технічної забезпеченості маєтку мав певне значення при визначенні напрямку розвитку поміщицького господарства. Він включав в себе: технічну переоснащеність виробництва, раціональний обробіток землі, забезпечення маєтку робочою силою. На прикладі Кам'янського маєтку Давидових розглянуто процес перебудови господарства. Без певного розвитку матеріально-технічної бази він був би неможливим, оскільки господарство не мало ні матеріальної, ні агротехнічної підготовки, відсутнім був також контингент кваліфікованих найманих робітників.

Характерною рисою виробничої діяльності поміщицьких господарств підприємницького типу Правобережної України була їх економічна переорієнтація з аграрного на промислове виробництво, не пориваючи при цьому з сільським господарством. Матеріали землеволодіння Давидових показали, що Кам'янський цукрозавод став основним напрямком виробничої діяльності маєтку, підпорядкувавши все господарство (за виключенням виробництва товарного зерна) потребам цукрової галузі. Зростання потужності цукрозаводу сприяло становленню договірно-грошових відносин (більша частина сировини для переробки на підприємстві Давидових купувалась в інших господарствах).

Основний зміст дисертації викладено у публікаціях:

1. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. - Черкаси: Сіяч, 1996. - С. 3-41. /3,6 друк. арк./ (в співавторстві).
2. Мобілізація земельної власності в Кам'янському маєтку поміщиків Давидових у другій половині ХІХ - початку ХХ ст. // Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії. - Умань, 1996. - Ч. 1. - С. 56-60. / (0,5 друк. арк.)
3. До питання розвитку поміщицької винокурної та цукрової промисловості на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. на прикладі Кам'янського маєтку Давидових. // 36. ст. аспірантів та здобувачів ЧІТІ. - Черкаси, 1996. - С. 32-34. / (0,4 друк. арк.)

Аннотация

Л.М. Горенко «Эволюция помещичьих хозяйств Правобережной Украины конца XVIII - начала XX вв. (на материалах Каменского имения Давыдовых)». Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. - история Украины, Донецкий государственный университет, - Донецк, 1997.

Исследовано историю Каменского имения помещиков Давыдовых в контексте общих тенденций эволюции народного хозяйства Правобережной Украины в конце XVIII - начале XX вв. Рассмотрены основные аспекты производства: механизм хозяйствования, влияние рыночной конъюнктуры на размеры прибыли в имении, формирование и уровень прибыльности, что определяло рентабельность хозяйства.

Annotation

L.M. Gorenko «The evolution of the landlords' estates on the Right Bank Ukraine at the end of the 18 th and in the beginning of the 20 th century (on the base of Davidovs' Kamenka estate)». The thesis for Candidate of Science (History), on speciality 07.00.01. - History of Ukraine, the Donetsk State University. - Donetsk, 1997.

The history of Kamenka estate of the landlords Davidovs was studied in the context of general tendencies of the evolution of the Right Bank Ukraine's economy. The main aspects of production are regarded in this work. They are: the mechanism of managing, the influence of market conjuncture on the amount of profits, the formation and the level of profits. The last aspect determines the profitability of the estate.

Ключові слова: поміщики, маєток, господарство, землеволодіння, еволюція, виробнича діяльність, підприємництво, цукровий завод, матеріально-технічна база.

Горенко

Підписано до друку 26.02.1997. Формат 60х84 1/16. Папір офсет
Друк оперативний. Ум др.арк. 0,9 Тираж 100 прим. Зам. № 85

Редакційно — видавничий відділ ЧІТІ
257006, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 460, 4к.